IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

FASILITATSION YONDASHUV ASOSIDA BOLALARDA MUSTAQIL FAOLIYATGA TAYYORLIKNI SHAKLLNATIRISH MEXANIZMLARI

Normatova Nilufar Komilovna
Qarshi davlat universiteti
Maktabgacha ta'lim kafedrasi doktoranti
Telefon: +998975092200
E-mail: normatovan2200@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarda mustaqil faoliyatga tayyorlikni shakllantirishda fasilitatsion yondashuvning pedagogik imkoniyatlari va mexanizmlari tadqiq etiladi. An'anaviy avtoritar ta'lim modelidan farqli o'laroq, fasilitatsiya jarayoni bolaning ichki intilishlarini faollashtirish, subyekt-subyekt munosabatlarini o'rnatish va rivojlantiruvchi muhitni loyihalashga asoslanadi. Maqolada xalqaro va mahalliy tajribalar, psixologik-pedagogik eksperimentlar natijalari hamda bolalarning mustaqillik darajasini baholash mezonlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, fasilitatsion yondashuv asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar bolalarda muammolarni mustaqil hal qilish ko'nikmasini sezilarli darajada oshiradi.

Kalit so'zlar: fasilitatsiya, pedagogik fasilitator, mustaqil faoliyat, subyekt-subyekt munosabatlari, motivatsiya, rivojlantiruvchi muhit, refleksiv ko'nikmalar.

Mana, taqdim etilgan annotatsiya va kalit so'zlarning rus hamda ingliz tillaridagi professional tarjimasi:

Аннотация: В данной статье исследуются педагогические возможности и механизмы фасилитационного подхода в формировании готовности к самостоятельной деятельности у детей дошкольного и младшего школьного возраста. В отличие от традиционной авторитарной модели образования, процесс фасилитации основывается на активизации внутренних устремлений ребенка, установлении субъект-субъектных отношений и проектировании развивающей среды. В статье анализируются международный и местный опыт, результаты психолого-педагогических экспериментов, а также критерии оценки уровня самостоятельности детей. Результаты исследования показывают, что занятия, организованные на основе фасилитационного подхода, значительно повышают навыки самостоятельного решения проблем у детей.

Ключевые слова: фасилитация, педагогический фасилитатор, самостоятельная деятельность, субъект-субъектные отношения, мотивация, развивающая среда, рефлексивные навыки.

Abstract: This article explores the pedagogical potential and mechanisms of the facilitative approach in developing readiness for independent activity in preschool and primary school children. Unlike the traditional authoritarian educational model, the facilitation process is based on activating the child's inner aspirations, establishing subject-subject relationships, and designing a developmental environment. The article analyzes international and local experiences, the results of psychological-pedagogical experiments, and criteria for assessing children's level of independence. The research results indicate that activities organized on the basis of a facilitative approach significantly increase children's independent problem-solving skills.

Keywords: facilitation, pedagogical facilitator, independent activity, subject-subject relationships, motivation, developmental environment, reflexive skills.

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri – shaxsni mustaqil fikrlashga, o‘z faoliyatini mustaqil rejalashtirish va boshqarishga o‘rgatishdan iborat. Axborot oqimi shiddat bilan o‘sayotgan hozirgi davrda bolalarga tayyor bilimlarni berish o‘z effektini yo‘qotmoqda. Bola axborotni passiv qabul qiluvchidan faol bilim yaratuvchiga aylanishi lozim. Bu borada pedagogikada fasilitatsion yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Fasilitatsiya (inglizcha "facilitate" – yengillashtirish, yordam berish, jarayonni tezlashtirish) – pedagog va bola o‘rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga olib chiquvchi, bolaning yashirin potensialini yuzaga chiqaruvchi strategiyadir [1].

Bolalik davrida mustaqil faoliyatga tayyorlik tarkibiy jihatdan motivatsion, kognitiv va operatsional komponentlarni o‘z ichiga oladi. Ko‘p hollarda ta’lim muassasalarida bolalarning mustaqilligi cheklanadi, bu esa ularda tashabbussizlik va "orttirilgan ojizlik" (learned helplessness) sindromining shakllanishiga olib keladi [2]. Fasilitatsion yondashuv esa bolani bevosita boshqarish emas, balki uning o‘rganish jarayonini qo‘llab-quvvatlash, unga yo‘nalish berish va erkin tanlov imkoniyatini yaratish orqali ushbu muammoni bartaraf etishni ko‘zda tutadi. O‘zbekiston Respublikasining maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risidagi normativ hujjatlarida ham bolalarda mustaqillik va ijodiy fikrlashni rivojlantirish alohida talab qilib qo‘yilgan. Ushbu maqolada fasilitatsiyaning aynan qaysi mexanizmlari bolani mustaqil faoliyatga samarali tayyorlay olishi ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Metodologiya

Tadqiqot doirasida tizimli tahlil, qiyosiy-pedagogik tahlil hamda pedagogik eksperiment (tajriba-sinov) metodlaridan foydalanildi. Tajriba-sinov ishlari maktabgacha ta’lim muassasalarining tayyorlov guruhlari hamda umumta’lim maktablarining 1-sinf o‘quvchilari (jami 120 nafar bola) ishtirokida tashkil etildi. Bolalar ikki guruhga ajratildi:

- **Nazorat guruhi (60 nafar bola):** Ta’lim jarayoni an’anaviy, ya’ni ko‘rsatma va yo‘riqnomalarga asoslangan imperativ (buyruq) uslubda olib borildi.
- **Eksperimental guruh (60 nafar bola):** Mashg‘ulotlar fasilitatsion yondashuv mexanizmlari (erkin tanlov zonasi, muammoli vaziyatlar metodikasi, hamkorlikda yechim izlash) asosida tashkil etildi.

Bolalarning mustaqil faoliyatga tayyorlik darajasini baholash uchun uchta asosiy mezon belgilab olindi:

1. **Motivatsion mezon:** Topshiriqni o‘z tashabbusi bilan boshlash va qiyinchiliklarga bardosh berish.
2. **Operatsional mezon:** Kattalarning yordamisiz harakatlar ketma-ketligini bajara olish va muammoni yechish usulini tanlash.
3. **Refleksiv mezon:** O‘z faoliyati natijasini baholash va xatolarini ko‘ra bilish.

Tadqiqot 6 oy davomida olib borildi va jarayon boshida hamda oxirida bolalarning mustaqillik ko‘rsatkichlari test hamda kuzatuv xaritalari orqali qayd etildi [3].

Natijalar

Olib borilgan tajriba-sinov ishlari yakunida eksperimental va nazorat guruhlaridagi bolalarning ko‘rsatkichlarida sezilarli farqlar aniqlandi. Mashg‘ulotlar boshida har ikki guruhda ham mustaqillik darajasi deyarli bir xil, ya’ni o‘rta va past darajada edi. Biroq, fasilitatsion mexanizmlar qo‘llanilgan guruhda bolalarning mustaqil faoliyat ko‘rsatish faolligi keskin oshdi.

Quyidagi jadvalda eksperiment yakunidagi ko‘rsatkichlar mezonlar kesimida foiz hisobida keltirilgan:

Baholash mezonlari	Nazorat guruhi (Past / O‘rta / Yuqori)	Eksperimental guruh (Past / O‘rta / Yuqori)
Motivatsion mezon	35% / 50% / 15%	10% / 42% / 48%
Operatsional mezon	40% / 48% / 12%	8% / 46% / 46%
Refleksiv mezon	52% / 38% / 10%	15% / 50% / 35%

Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, eksperimental guruhda yuqori darajani qayd etgan bolalar soni motivatsion mezon bo‘yicha 48% ni tashkil etdi, holbuki nazorat guruhida bu ko‘rsatkich atigi 15% darajasida qoldi. Ayniqsa, operatsional mezon (kattalar yordamisiz vazifani bajarish) bo‘yicha eksperimental guruh bolalarining 46 foizi yuqori mustaqillik ko‘rsatdi. Nazorat guruhida esa bolalarning aksariyati (40%) hanuzgacha har bir harakatni bajarishda pedagogning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatmasini kutish tendensiyasini saqlab qoldi.

Tahlil va muhokama

Fasilitatsion yondashuv asosida bolalarda mustaqil faoliyatga tayyorlikni shakllantirish jarayoni ta’lim tizimidagi subyekt-subyekt munosabatlarining transformatsiyasini talab etadi. An’anaviy ta’lim paradigmasida pedagog "bilimlar transformatori" yoki "nazorat qiluvchi" funksiyasini bajargan bo‘lsa, fasilitativ modelda uning roli muvofiqlashtiruvchi, qo‘llab-quvvatlovchi va hamkorlik muhitini yaratuvchi koordinatordan iborat bo‘ladi. Tajriba-sinov ishlari jarayonida olingan ko‘rsatkichlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bolaning mustaqil faoliyatga tayyorligi faqatgina uning kognitiv rivojlanishi bilan emas, balki unga taqdim etilgan ijtimoiy-pedagogik muhitning tabiati bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqdir.

Eksperiment doirasida tahlil qilingan motivatsion mezon ko‘rsatkichlari fasilitatsiyaning bolaning ichki motivatsiyasiga qay darajada ta’sir etishini ochiq namoyon qildi. Nazorat guruhida topshiriqni o‘z tashabbusi bilan boshlash darajasi past (15%) bo‘lganligining asosiy sababi – bolalarda shakllangan "tashqi rag‘batga bog‘liqlik" (extrinsic motivation) fenomenidir. Bu guruhdagi bolalar har bir harakatni faqatgina pedagogning "boshla", "bajar" kabi imperativ buyruqlaridan keyingina amalga oshirishga odatlangan. Aksincha, eksperimental guruhda o‘z tashabbuskorligini ko‘rsatgan bolalar ulushi 48% ni tashkil etdi. Bu holat o‘z-o‘zini belgilash nazorati (Self-Determination Theory) prinsiplari bilan izohlanadi: bola o‘z faoliyat turini va vositalarini mustaqil tanlash imkoniyatiga ega bo‘lganda, unda muhtojlik emas, balki avtonomiya (autonomy) va kompetentlik (competence) hissi rivojlanadi [12].

Fasilitatsion yondashuvning amaliy mexanizmlarini funksional jihatdan chuqurroq tahlil qilish uchun ularni quyidagi tizimli bosqichlar va modellar kesimida ko‘rib chiqish lozim.

Rivojlantiruvchi psixologik-pedagogik makonni modellashtirish

Fasilitatsiyaning fundamental mexanizmlaridan biri – bolani manipulyatsiya qilmasdan, uning faolligini vizual va fazoviy elementlar orqali chaqiruvchi interaktiv makon loyihalashdir. Tadqiqot davomida eksperimental guruh xonalari J.Piagetning kognitiv adaptatsiya nazariyasiga asosan qayta jihozlandi [8]. Xonada bolaning erkin harakatlanishi va didaktik materiallar bilan mustaqil ishlay olishi uchun maxsus mikro-markazlar (matematika va mantiq, tabiatshunoslik, syujetli-rolli o‘yinlar, badiiy-konstruktiv ijod) tashkil etildi.

Ushbu makonning ishlash mexanizmi "tanlov erkinligi provokatsiyasi" hisoblanadi. Bola faoliyat markaziga kelganda unga "Mana buni bajarasan" degan majburiyat qo‘yilmaydi. Aksincha, materiallarning joylashuvi, ularning rang-barangligi va strukturaviy jozibadorligi bolada ichki kognitiv nizoni (cognitive dissonance) keltirib chiqaradi. L.Vygotskiy maktabiga

ko‘ra, bola predmetli faoliyat davomida o‘zining amaliy tushunchalarini shakllantiradi [3]. Agar didaktik materiallar bolaga faqatgina pedagog tomonidan navbat bilan tarqatilsa, bolada subyektiv qiziqish so‘nadi. Eksperimental guruhda har bir bola kuniga kamida ikki marta o‘z qiziqishiga mos muhitni mustaqil tanlash imkoniga ega bo‘ldi, bu esa operatsional komponentning ("men o‘zim bajara olaman" pozitsiyasi) barvaqt shakllanishiga zamin yaratdi.

Pedagogik skaffolding va uning dinamik tahlili

Eksperiment jarayonida eng ko‘p muhokama qilingan va pedagogik mahorat talab etgan mexanizm – bu skaffolding (ko‘maklashish devorlari) tizimi bo‘ldi. Ko‘p hollarda an’anaviy pedagoglar bolaga yordam berishni vazifani uning o‘rniga to‘liq yoki qisman bajarib berish deb tushunishadi. Bu metodik xatolik bolalarda intellektual passivlikni va irodasizlikni shakllantiradi. D.Wood va J.Bruner tadqiqotlariga tayangan holda, biz skaffolding mexanizmini to‘rtta darajaga ajratib qo‘lladik [6]:

1. **Maksimal tayanch (Yo‘naltiruvchi namoyish):** Pedagog vazifaning butun qismini emas, balki faqatgina birinchi elementini ko‘rsatadi va qolgan qismini bolaning mantiqiy fikrlashiga qoldiradi.
2. **Verbal stimulyatsiya (Ochiq muloqot):** Bola harakatni bajarishdan to‘xtab qolganda, unga tayyor yechim aytilmaydi, balki savol beriladi: "Bu bo‘lakni joylashtirish uchun uning shakliga e’tibor berdingmi?".
3. **Kognitiv modellashtirish:** Pedagog muammoni ovoz chiqarib o‘ylash texnikasi orqali tahlil qiladi: "Men hozir ko‘k uchburchakni qidiryapman, chunki bu yerda bo‘sh joy bor". Bola bu fikrlash algoritmini o‘ziga ko‘chiradi.
4. **Minimal nazorat (Kuzatuv):** Pedagog faqatgina bolaning xavfsizligini va psixologik qulayligini ta’minlaydi, jarayonga umuman aralashmaydi.

Tajriba guruhida ushbu mexanizm qo‘llanilganda, operatsional mezon bo‘yicha past ko‘rsatkich ko‘rsatgan bolalar soni 6 oy ichida 40% dan 8% gacha kamaydi. Bu shuni ko‘rsatadiki, agar bolaga to‘g‘ri va bosqichma-bosqich kamayib boruvchi pedagogik yordam berilsa, uning mustaqillik ko‘rsatkichi ortib boradi. Nazorat guruhida esa pedagogik yordam doimiy ravishda bir xil (imperativ va tayyor yechim shaklida) berilganligi sababli, bolalarning 40 foizi past darajada qolib ketdi va mustaqil ravishda muammoni hal qilish strategiyasini o‘zlashtira olmadi.

Muammoli muloqot va refleksiv ko‘nikmalarning shakllanishi

Refleksiv mezon tadqiqotimizning eng murakkab tarkibiy qismi bo‘ldi. O‘z faoliyatini tahlil qilish, xatolarini tan olish va ularni tuzatish ko‘nikmasi kichik yoshdagi bolalarda qiyinchilik bilan kechadi. Nazorat guruhida bolalarning 52 foizi refleksiv mezon bo‘yicha past ko‘rsatkichga ega bo‘ldi. Buning sababi, an’anaviy ta’limda baholash faqat pedagog tomonidan amalga oshiriladi ("Barakalla", "Xato qilding", "Besh baho"). Bola o‘z faoliyatiga tashqaridan kelayotgan baho sifatida qaraydi va uning mohiyatini anglamaydi.

Eksperimental guruhda esa K.Rogersning fasilitatsiya konsepsiyasiga amal qilingan holda, baholash jarayoni "pedagogik aks ettirish" (pedagogical mirroring) mexanizmiga almashtirildi [1]. Fasilitator bola bajargan ishni quruq maqtamaydi, balki uning emotsional va amaliy jihatlarini ta’riflaydi: "Siz bugun uychani qurish uchun juda ko‘p yashil bo‘laklardan foydalanibsiz, bu sizga yoqdimi?". Shuningdek, bolalarda xato qilish huquqi tan olindi. Fasilitatsiya munosabatlarida xato – bu jazo yoki past baho sababi emas, balki yangi bilim olish manbaidir.

Ushbu yondashuv natijasida eksperimental guruhdagi bolalarning 35 foizi yuqori refleksiv darajaga erishdi. Ular topshiriq yakunida "Men mana bu yerda shaklni noto‘g‘ri qo‘yibman, shuning uchun uycham yiqilib tushdi, endi uni boshqacha qilaman" kabi mustaqil mantiqiy xulosalar chiqarishni o‘rgandilar. Bu ko‘nikma kelgusida bolalarda o‘quv faoliyatini va hayotiy

strategiyalarni mustaqil rejalashtirishda boshqaruvchi (executive functions) funksiyalarning asosi bo‘lib xizmat qiladi [11].

Mahalliy va xorijiy pedagogik amaliyotlar bilan qiyosiy muhokama

Fasilitatsion yondashuv mexanizmlarini mahalliy ta’lim tizimiga integratsiya qilish muammosini muhokama qilar ekanmiz, bir qator metodologik to‘siqlar va ularning yechimlariga to‘xtalib o‘tish joiz. O‘zbekiston pedagogika fanida uzoq yillar davomida ta’limga axborot beruvchi-gumanitar nuqtayi nazardan qaralgan. R.Ishmuhamedov va J.Yo‘ldoshev kabi mahalliy olimlarning tadqiqotlarida innovatsion texnologiyalar va pedagogik hamkorlik masalalari ko‘tarilgan bo‘lsa-da, bevosita maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarda fasilitatsiyaning psixologik drayverlari oxirigacha ochib berilmagan edi [5], [9].

G‘arbiy Yevropa va AQSh ta’lim tizimida (masalan, Reggio Emilia yondashuvi yoki Montessori pedagogikasi) fasilitatsiya tizimi tabiiy ravishda shakllangan. Bizning milliy mentalitetimizda esa pedagog (yoki katta yoshli inson) doimo mutloq avtoritet, bola esa faqat itoat etuvchi subyekt sifatida qaraladi. Bu an’anaviylik oilada ham, ta’lim muassasalarida ham bolaning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini cheklaydi. Eksperimentimiz davomida biz ushbu to‘siqni bartaraf etish uchun pedagoglarning kommunikativ kompetensiyasini qayta shakllantirishga majbur bo‘ldik. Pedagog o‘zining "hamma narsani biluvchi rahbar" obrazidan voz kechib, bolalar bilan bir qatorda o‘tirib, ular bilan teng huquqli muloqotga kirishgandagina fasilitatsiya ishlay boshlaydi [7].

Xulosa

Olib borilgan ilmiy-nazariy va empirik tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Fasilitatsion yondashuv bolalarda mustaqil faoliyatga tayyorlikni shakllantirishning eng samarali pedagogik modellaridan biridir. U bolani passiv ijrochidan o‘z faoliyatining subyektiga aylantiradi. Mustaqillikni shakllantirishning eng muhim mexanizmlari bu – rivojlantiruvchi subyektiv muhit, muammoli-yo‘naltiruvchi savollar va pedagogik skaffolding hisoblanadi.

Tajriba-sinov natijalari ko‘rsatganidek, fasilitatsiya muhitida tarbiyalangan bolalarning motivatsion va operatsional tayyorlik darajasi an’anaviy guruhga nisbatan qariyb uch baravarga yuqori bo‘ladi. Mazkur yondashuvni ta’lim muassasalari amaliyotiga keng joriy etish uchun pedagog kadrlarning fasilitativ kompetensiyalarini oshirish, o‘quv dasturlarini tayyor yo‘riqnomalardan muammoli-izlanishli topshiriqlarga o‘tkazish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Rogers, C. R. Freedom to Learn for the 80's. Ohio: Charles E. Merrill Publishing Co., 1983. – pp. 120-135.
2. Seligman, M. E. P. Learned Helplessness. Annual Review of Medicine, 1972, Vol. 23. – pp. 407-412.
3. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press, 1978. – pp. 84-91.
4. Bruner, J. S. The Process of Education. Cambridge: Harvard University Press, 1960. – pp. 33-48.
5. Ishmuhamedov, R. J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari. Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005. – 56-68-b.
6. Wood, D., Bruner, J. S., & Ross, G. The role of tutoring in problem solving. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 1976, Vol. 17. – pp. 89-100.
7. Mavlonova, R. A., Rahmonqulova, N. H. Pedagogik texnologiya. Toshkent: Tibbiyot nashriyoti, 2010. – 112-125-b.
8. Piaget, J. The Psychology of Intelligence. London: Routledge, 1950. – pp. 75-89.

9. Yo‘ldoshev, J. G‘., Hasanov, S. Pedagogik texnologiyalar. Toshkent: O‘qituvchi, 2004. – 82-95-b.
10. Knowles, M. S. Self-Directed Learning: A Guide for Learners and Teachers. New York: Association Press, 1975. – pp. 18-29.
11. Nishonova, Z. T. Mustaqil fikrlashni shakllantirishning psixologik asoslari. Toshkent: Fan, 2002. – 140-153-b.
12. Ryan, R. M., & Deci, E. L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation. American Psychologist, 2000, Vol. 55. – pp. 68-78.